

I.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
No:34 (Mart 2006)

KALKINMA İKTİSADINDA TEMEL İHTİYAÇLAR ETİĞİ YAKLAŞIMI

Hatice Karaçay ÇAKMAK*

Özet

1970'li yıllardan itibaren pek çok uluslararası kuruluş, politikacı ve akademisyen, kalkınma iktisadının asıl amacının temel insan ihtiyaçlarının nasıl giderileceğine ilişkin politika önerilerinde bulunmak olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu amacın evrenselliği konusunda bir uzlaşma söz konusu olsa da, temel insan ihtiyaçlarının tanım ve kapsamı konusunda görüş birliği dogmamıştır. Ancak, 1990'li yıllardan itibaren temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı altında, pek çok sosyal bilimci, yerel farklılıkları da gözetenek temel insan ihtiyaçlarının genellliğini ve evrenselliğini ortaya koymuşlar ve temel insan ihtiyaçlarını çeşitli felsefi gelenekler çerçevesinde yeniden tanımlamışlardır. Çalışmamızda, temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımının incelenmesi ve bu yaklaşımın kalkınma sürecindeki öneminin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Temel İnsan İhtiyaçları, A.Sen, Kalkınma Etiği, M. Nussbaum

The Approach of Basic Human Needs Ethics in Development Economics

Abstract

From 1970's, many international institutions, politicians and academicians have been arguing that the central purpose of development economics should be making policy recommendations concerning the way in which the basic needs can be satisfied. While there is an agreement on the universality of this purpose of development economics on the one hand, there does not appear to be an agreement on the definition of basic human needs. In this paper, it is aimed to point out the importance of the "basic human needs ethics" approach in explaining human needs and development process by discussing it with reference to some philosophical traditions.

Keywords: Basic Human Needs, A. Sen, Development Ethics, M. Nussbaum

* Dr., Hacettepe Üniversitesi, İktisat Bölümü

Giris

Temel insan ihtiyaçlari (basic human needs), üzerinde anlasma saglanmis, açık, sinirlari belli olan bir kavram degildir. Burada yasanan en büyük açmaz, 'ihtiyaç'ın tanımlaması ve temel olan ihtiyaçların ne oldugunun belirlenmesidir. Temel insan ihtiyaçlarının ne oldugu ve bu ihtiyaçların nasıl giderilecegi problemi, yalnızca iktisadin bir alt disiplini olan kalkınma iktisadının ele aldığı bir konu degildir. Bu konu, refah iktisadi gibi, iktisadin diğer alt disiplinlerinin yanı sıra, psikoloji, sosyoloji, antropoloji ve felsefe gibi diğer disiplinlerin de degerlendirdigi önemli bir problemdir. Bu disiplinlerin temel ihtiyaçlara olan bakisi veya bu problemi alt etmek için öne sürdüğü çözüm önerileri zaman içinde değişim göstermiştir. Kalkınma iktisadının da temel insan ihtiyaçlarına olan bakisi özellikle son yıllarda oldukça önemli değişmeler arz etmiştir. Kalkınma iktisadi literatüründe, 1990'li yıllardan itibaren temel insan ihtiyaçlarını, fizyolojik ve refah ihtiyaçlarının çok daha ötesinde algılayan yeni bir yaklaşım geliştirilmiştir. Çalışmamızda, temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı (the approach of basic human needs ethics) olarak tanımlanan bu yaklaşımın ana hatlarının incelenmesi ve yaklaşımın kalkınma sürecindeki öneminin ortaya konulması amaçlanmıştır.

1. Temel İhtiyaçlar Etiği Yaklaşımı ve Kalkınma Etiği

Temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımında, esas olarak, bazı fizyolojik ihtiyaçların giderilmesinin yanı sıra, bazı temel insani değerlere ve haklara sahip olmanın da temel insan ihtiyaçları kapsamı içinde değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu yaklaşıma göre, temel insan ihtiyaçları bireysel kimliklere, yasanılan topluma veya kültüre göre farklılıklar arz etse de, bu farklılıklar, evrensel ve temel olan insan ihtiyaçlarının belirlenmesine engel degildir. Temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı, gerek yerel seçim ve yerel gelenekleri, gerek bireysel seçim ve bireysel kimlikleri göz ardı etmeyerek ve bu çerçevede, bireyler, kültürler ve toplumlar arasındaki farklılığı gözeterek, mutlak ve evrensel bir bilgi sunan modern yaklaşımlara¹ karşı çıkarken; aynı zamanda görececililiği birincil özellik olarak ortaya koyan ve bu şekilde bazı evrensel formları gözden kaçıran post-modern² bilgi sunumunu da red etmektedir (Çakmak, 2003:61). Temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı, esas olarak, farklılığın varlığını kabul ederek ve bunu göz önüne alarak, farklılığtaki birliği anlamayı ve genelliği yakalamayı; temel ihtiyaçlar için az çok bir çerçeve

¹ Modern yaklaşımlar olarak geleneksel kalkınma yaklaşımının kendisi de dahil olmak üzere, geleneksel yaklaşıma alternatif olarak geliştirilen neoklasik yaklaşım, radikal yaklaşım ya da dar ve geniş anlamda temel ihtiyaçlar yaklaşımı gibi, modern toplumların iktisadi gelişmişliğini modern çağın akılçılık ilkesi temelinde açıklamaya çalışan ve bu nedenle görececililiği göz ardı eden yaklaşımlar ele alınmaktadır (Çakmak, 2003:66).

² Post-modernizm, bilgi üretme süreci olarak ampirizm ve pozitivistimin belirleyiciliği, bu çerçevede bilen özne ile bilinen nesne arasında konulan keskin ayrılığa, bilinen nesne hakkındaki bilginin mutlak ve evrensel olduğu yönündeki asiri bilimsel tavra eleştirel bakmıştır. Post-modernizme gelişme yazını açısından en büyük yöneltilen eleştiriler: bilme biçimlerini eleştirirken tüm bilme biçimlerini tahrip etmesi; tekil olanı öne çıkarırken, tekil olanın içinde yer aldığı bütünü göz ardı etmesi; toplumsal gerçekçiliği bütünsel bir süreç olarak algılamaması; aydınlanma kavramını ve modernleşmeyi eleştirirken her iki kavramın tarihsel bir süreç içinde anlamlı olduğunu göz ardı etmesi vb. yönlerinden eleştirilmektedir (Ercan, 2001: 220-221; Çakmak, 2003: 66).

olusturmayı hedeflemektedir (Çakmak, 2003: 61). Diğer bir ifadeyle, bu yaklaşım, kültür, toplum ve bireysel kimliklere göre değişime esnekliği olan ve herkes tarafından kabul edilebilecek minimum temel ihtiyaçlar modelinin bir çerçevesini oluşturmayı amaçlamaktadır.

Temel ihtiyaçlar etigi yaklaşımına dair en önemli çalışma Amartya Sen (1980)'in yetenek (capability) yaklaşımıdır. Sen'in çalışması, Cohen (1993), Gaertner (1993), Doyal ve Gough (1991), Crocker (1991), Erikson (1993), Korsgaard (1993), Nussbaum (1995), Des Gasper (1996), Elwan (1999), Khan (2004) gibi pek çok teorisyen tarafından tekrar ele alınmıştır. Aslında, Sen'in yetenek yaklaşımı, bir "ihtiyaçlar etigi" yaklaşımı olarak ortaya atılmış bir çalışma değildir. Fakat, bu yaklaşım, "kalkınma etigi" ve bu bağlamda "ihtiyaçlar etigi" çalışmalarına öncülük etmiş ve hatta Sen, kendi yaklaşımını sonraki çalışmalarında temel ihtiyaçlar etigi ile ilişkilendirmistir.

Kalkınma etigi literatürü ve temel ihtiyaçlar etigi yaklaşımıyla birlikte, kalkınma kavramı içerisinde insan hakları, eşitlik, kimlik, yerel kültürler, yerel değerler, azınlık hakları gibi konular ağırlıklı olarak işlenmeye başlanmıştır. Fakat, genelde modernizmin ve özde geleneksel kalkınma literatürünün içinde barındırdığı problemlerin kaynağını değerlendirmeye çalışan ilk kalkınma etigi çalışmalarının etkisi sınırlı kalmıştır. Bu çalışmaların sayesinde, kültür, demokrasi, bireysel özgürlük/ yeterlilik, temel ihtiyaçlar ve diğer insan hakları kavramları gündemdeki yerlerini almaya başlamıştır. Ancak, bu konuların daha derin tartışmalara yön vermesi, tartışılan konuların daha açıklık ve netlik kazanması ve bu konudaki tartışmaların su yüzüne çıkabilmesi için, modernizme ve geleneksel yaklaşıma karşı teorik desteği olan çalışmaların yapılması gerekmektedir. Dolayısıyla, sonraki kalkınma etigi çalışmalarında, yukarıda bahsettiğimiz konularda, farklı ilkeleri ilişkilendirip, rafine etmek ve sistematik teorik alternatifleri inşa etmek amaçlanmıştır (Des Gasper, 1996: 645). Diğer taraftan, kalkınma etigi literatüründeki son çalışmalarda, teorik sistemlerin gerçek hayattaki uygulamalarına dönüşü ve birbirlerine uygunluğu da ele alınmıştır. Diğer bir ifadeyle, kalkınma etigi literatürünün ilk çalışmalarında yeni konular ve Avrupa-merkezci bakış açısına tepkiler ortaya atılırken, sonraki çalışmalarda, alternatif teoriler altında bu konular daha sistemli ve derin tartışılıp, gerçek seçimler karşısında farklı teorilerin/ felsefi geleneklerin gerçekçiliği ele alınmıştır.

Belirtildiği gibi, son kalkınma etigi çalışmalarında, farklı felsefi geleneklerin çatısı altında, etik konusunun teorik ve pratik metodolojisi, çeşitli durumlar altında değerler ve iyi/kötü kriterleri, temel ihtiyaçlar gibi temel konular tartışılmıştır. 1990'li yıllarının basından itibaren yapılan bu tartışmalar ses getirmiş ve son yıllarda, özellikle Birleşmiş Milletler'in İnsani Kalkınma Raporları aracılığıyla ana akım iktisatçıları etkilemeyi başarmıştır.

Bu noktada, Sen'in yetenek yaklaşımını ve bu yaklaşımın geliştirilmesiyle şekillenmiş temel ihtiyaçlar etigi yaklaşımını incelemek gerekmektedir.

II. Sen'in Yetenek Yaklaşımı

Sen'in yetenek yaklaşımı, (iktisadi) gelişmeyi insanın yeteneklerinin gelişmesi olarak değerlendirerek; gelişmeyi, bireysel faydaya, mutlak ya da göreceli refaha dayandıran standart faydacı yaklaşımlardan farklılaşmaktadır (Sen, 1993: 30).

Sen'in yetenek yaklasimina göre, bireysel gönençten söz edebilmek için, bireyin potansiyelini yakalayabilmesi gerekmektedir. Diger bir ifade ile, bireyin gerçeklestirebileceklerini yapabilmesi (doyurucu bir is ve meslegi yapmak) ve olanaklarına ulaşabilmesi (belirli bir amaca ulaşmak) gibi bireysel islevlerin (functionings) ve bireysel etkinliklerin yerine getirilmesi ve gelistirilmesi gerekmektedir (Çakmak, 2003: 61). Bu islevlerin gelismesi ise, bireyin çeşitli alternatifler arasında özgür seçim yapabilmesine baglidir. Özgürlük ise bireysel yeteneklerin gelismesi ile yakından iliskilidir (çakmak, 2003:61). Diger bir deyişle, yetenek, insanin olanaklarını ve gücünü, kendi seçecegi ölçü ve biçimlerde kullanabilme durumunu ifade etmektedir (Sen, 1993:31).

Sen'e göre, yetenek yaklasiminin temelini teskil eden yetenek kavrami, yalnızca cazibesi olan bir kavram degildir, bu kavramin teknik yönleri de bulunmaktadır. Bu yaklasimda oldukça önemli olan bazı diger kavramlar da vardir ve bu kavramların daha açık bir şekilde irdelenmesi, yukarıda kısaca ele alınmaya çalışılan yetenek yaklasiminin daha anlaşılır olmasını sağlayacaktır:

İslevler: Bu yaklasimin en basit ve en önemli kavrami işlevlerdir. İşlev, bir bireyin hayatta yapabilecegi ya da olabilecegi çeşitli durumları gösterir. İşlevler, farklı önemlere, farklı değerlere ve farklı basitliklere haiz olabilir. Örneğin, iyi beslenmek, hayati tehlikelerden kaçınmak, hareket etmek, sağlıklı olmak gibi, görece olarak basit, ama önemli işlevler olduğu gibi; öz-saygi, sosyal katılım, toplum önünden sikilmadan konuşma, mutlu olma gibi daha kompleks olan, ama yine de oldukça değerli olan işlevler de vardir. Diger taraftan, belli bir çamasir tozu markası kullanmak gibi, birey için hiçbir değer tasımayan işlevler de bulunmaktadır.

Yetenek-islev bagintisi: Bir bireyin yeteneği, bireyin yapabilecegi işlevlerin alternatif kombinasyonlarını elde etme kapasitesi olarak değerlendirilir. Sen, çalışmasında, işlevsellige değil, yeteneğe birincil önem vermektedir. Çünkü, yetenekler işlevlerden türetilir. İşlevler uzayındaki herhangi bir nokta, uygulamayla baglantılı olarak, bireyin yapabilecekleri ve olabileceklerinin bir kombinasyonunu gösterir. Yetenekler ise, bireyin yapabilecegi ve olabilecegi çeşitli kombinasyonları (n tane kombinasyon) gösteren işlevlerin olusturduğu bir kümedir. Dolayısıyla yetenek, işlevler uzayı olarak tanımlanabilir. Eğer bir işlevi yapabilme basarisi uzayda bir nokta ise, yetenek bu noktaların bir kümesidir.

Nesne-değer ve değerlendirme uzayı¹: Bu noktada iki önemli soru vardir: Nesnelerin değerleri tanımlanabilir mi ve ölçülüp, sıralanabilir mi? Bu iki soru birbirleriyle iliskili sorulardir. Nesnelerin değerleri tanımlanarak, değerlendirme uzayı olusturulmakta ve bu değerlendirme uzayında nesnelerin değerleri ölçülüp, sıralanabilmektedir. Standart faydacı analizlerde, nesnelerin değeri, bireyin nesneyi tüketiminden elde edeceği fayda temelinde ele alındığından, değerlendirme uzayı bireyin nesnelere elde ettikleri faydalar tarafından tanımlanmakta ve yine nesnelere elde ettikleri faydalar cinsinden sıralanmaktadır. Yetenek yaklasimında ise, çeşitli işlevler ve işlevlere ulaşma yetenekleri, değerlendirme uzayını olusturmaktadır.

¹ Bir nesnenin kendi alanı veya benzerleri arasındaki yeri, onun değeridir. Değerlendirme ise, nesnelerin tasdikları değerinin bilgisini verme durumudur. Ayrıntılı bilgi için, bkz. Kuçuradı (1998).

Bu yaklasim, her iki soruyu cevaplandirmada da, faydaci yaklasima göre farklilik göstermektedir. Yetenek yaklasimi, nesnelere, ne yalnızca yarattıkları fayda nedeniyle deger vermekte, ne de yarattıkları faydalara göre bir deger siralamasi yapmaktadır. Bu yaklasimda, islevlere ulasma yetenekleri cinsinden nesnelere göreli degerlerini siralamak, yalnızca nesnelere faydalarına göre bir deger siralamasini ele alan faydaci yaklasimdan çok daha derin degerlendirme çalismasini gerektirmektedir (Sen, 1993: 32).

Özgürlük ve yetenek-özgürlük bagintisi: Özgürlük, Sen'e göre, problemleri bir kavramdır. Tanimlamasinda ve degerlendirmesinde bazı problemler vardır. Örneğin, belli bir yasam tarzini seçebilme durumumuz olduğu halde, o yasam tarzinda yasamaya cesaretimiz yoksa, yetenekle baglantili olarak bu yasam tarzi için özgürlüğümüz olduğu söylenmeyebilir ya da "kötü, berbat, tüyler ürpertici" olarak degerlendirilen üç alternatif arasında yapmak zorunda olduğumuz seçim, "iyi, çok iyi, muhtesem" olarak degerlendirilen üç alternatif arasında yapacağımız seçimden daha az özgürlük sunmadığı sonucuna ulasmak saçma olabilir (Sen, 1995: 35). Yine de, Sen, bu tartismalari da gözeterek, özgürlük-yetenek bagintisini kısaca şu şekilde kurmuştur: Bir insanın yeteneği, kendisinin özgür seçimiyle belirlediği islevlerin birlesiminden oluşmaktadır.

Amaç-değer: Nesnelere degerlerini tanımlamanın ve degerlendirme uzayının yaratılmasının yani sıra, bir başka önemli konu ise, bireylerin amaç-değerlerinin tanımlanması ve siralanmasıdır. Çünkü, faydaci yaklasimlardan farklı olarak, yetenek yaklasimina göre, bir birey, bireysel refahini yükseltme amacının yani sıra, başka amaçları da gözetebilir ve bu farklı amaçlara farklı degerler biçebilir.

Sen, yukarıda ele alınan bu kavramları kullanarak, bireyin yeteneğinin gelişiminde, iki ana ayırım altında, dört önemli sınıflandırma yapmaktadır: (1.1) bireyin bireysel refahini yükseltme amacını gözetmesi, (1.2) bireyin refah dışı tüm amaçlarını gözetmesi, (2.1) bireyin elde etme başarısı, (2.2) bireyin elde etme özgürlüğü. Sen, bu dört önemli ayırımın dört farklı yetenek kavramını sağladığını öne sürmektedir (Sen, 1993:36): (1) bireyin refah elde etme yeteneği, (2) bireyin refah dışında diğer amaçları elde etme yeteneği, (3) bireyin refah özgürlüğü, (4) bireyin refah dışında diğer özgürlükleri.

Bu kavramlar birbirlerinden ne tam olarak bağımsızdırlar, ne de birbiriyle aynıdırlar. Ama, yine de, bunların degerlendirmeleri ayrı yapılmalıdır. Örnek olarak, devlet bir bireyin refah elde etme yeteneğinin geliştirilmesinde, refah dışındaki diğer amaçları elde etme yeteneğinin geliştirilmesinden daha fazla yardımcı olabilir. Daha spesifik olarak, örneğin, devlet, bir bireyin hastalık ya da açlık sorununa çözüm getirmede kolaylıkla yardımcı olabileceken, bireyin kendi kahramanının eserini oluşturma amacına ulaşmasında yapacağı yardım sınırlı kalacaktır. Fakat, amaç-değer açısından ikincisi daha değerli olabilir. Ya da, devlet açlıkla baş edebilmek için uygun fırsatlar yaratabilecek, fakat bireyin gönüllü olarak açlık durumunu ortadan kaldırmasını sağlamayabilecektir.

Temel ihtiyaç, gelir ve yetenek bagintisi: Sen'in ilk çalismalarında ortaya koyduğu temel yetenek yaklasimiyla, literatürde yer alan ilk temel ihtiyaçlar tanımı, insanların minimum ihtiyaçlarını giderme amacı noktasında örtüşmektedir. Sen, bireylerin hayatı öneme haiz olan bazı temel islevleri belli bir düzeye kadar yerine getirebilme, ya da elde edebilme yeteneğini, temel yetenek olarak degerlendirmektedir (Sen; 1983:499). Sen, temel yetenekler düzeyinin bu tip bir

tanımlanmasının, çalışmanın ilk bölümünde değerlendirilen fakirlik-odaklı analizlerle bağlantılı olduğunu öne sürmektedir. Fakirlik-odaklı analizlerde, fakirliğin nedeni olarak, gelir yetersizliği ve adaletsiz gelir dağılımı değerlendirilirken, temel yetenek yaklaşımında ise temel yeteneklerin elde edilmesindeki başarısızlıklar göz önüne alınmaktadır. Dolayısıyla, temel yeteneklerin minimum düzeyi belirlenerek de, fakirliğin ölçümü ve değerlendirilmesi yapılabilir. Fakat, temel yetenekler yaklaşımında, fakirlik olgusu daha sistemli analiz edilmektedir (Sen, 1993: 41): Temel yetenek yaklaşımında, temel insan ihtiyaçları gözletildiğinden, fakirlik analizi zaten bu yaklaşım içinde ele alınmaktadır. Bununla birlikte, temel yetenek yaklaşımıyla, fakirlik-odaklı analizlerin bir adım ötesine gidilmektedir. Çünkü, bu yaklaşım çerçevesinde, gelirin kendisi bir amaç değil, temel amaçlara ulaşmada birer araç olarak değerlendirilmektedir.

Mal ve yetenek bağlantısı: Dar anlamda temel ihtiyaçlar yaklaşımı ile Sen'in yetenek yaklaşımı, gelişme sürecindeki 'mal'lara verdikleri önem noktasında, oldukça farklı nitelikler göstermektedir. Öncelikle, dar anlamda temel ihtiyaçlar yaklaşımında, belli bir nesne-değere sahip işlev ve yeteneklerin girdisi olan malların, yalnızca, bireylerin reel amaçlarına ulaşmada birer araç oldukları gerçeği göz ardı edilmistir. Halbuki, yetenek yaklaşımı, bu gerçeği göz önüne alarak, temel ihtiyaçlar sorununu "mal fetisizmi" tuzagina düşmeden irdelemektedir (Sen, 1993: 40). Diğer taraftan, dar anlamda temel ihtiyaçlar yaklaşımında, malların iktisadi gelişme ve temel ihtiyaçları gidermedeki yeri, durum ve koşullardan bağımsız olarak belirlenirken, Sen'in yetenek yaklaşımında, mal ve yetenek arasındaki ilişkinin, toplumlar arasında ve hatta aynı toplum içindeki bireyler arasında farklılık gösterebileceği öne sürülmektedir. Örneğin, iyi beslenmenin temel işlevi için bile, alınan yiyecek miktarı ile beslenme işlevini elde etme arasındaki ilişki metabolik hız, vücut ölçülerine, cinsiyete, yasa, iklimsel koşullara, epidemolojik özelliklere ve diğer faktörlere bağlıdır (Sen, 1993: 41). Dolayısıyla Sen'in yetenek yaklaşımınca, bireyin kendi iradesince belirlediği bu mallarla yetenek arasındaki ilişki, durum ve koşullara bağlı olarak belli bir esnekliğe sahip olmaktadır.

III. Yetenek Yaklaşımının Geliştirilmesi: Temel İhtiyaçlar Etiği Yaklaşımı

Temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımını değerlendirebilmek için, öncelikle, çalışmanın bir önceki bölümünde incelenen Sen'in yetenek yaklaşımını kısaca gözden geçirmek gerekmektedir. Belirtildiği gibi, Sen'e göre toplumun ya da toplumdaki bireylerin iktisadi gelişmişliği, bireylerin yetenekleri koşullarında değerlendirilmelidir. Yetenek ise, bireylerin çeşitli yapabileceği ve olabileceği işlevlerin alternatif kombinasyonlarını elde etme kapasitesidir. Bu yetenekler ise; (1)refah elde edinimi, (2)refah dışı diğer amaçların elde edinimi, (3)refah özgürlüğü, (4)refah dışı diğer amaçları izleyebilme özgürlüğü olarak sınıflandırılmıştır. Sen'in yetenek yaklaşımına göre, bireyin yetenek kümesinin, asıl olarak, 1. ve 2. ayırımında gösterilen gerçekleşmiş elde edinimlere göre değil, 3. ve 4. ayırımında gösterilen fırsatlar seçeneğine göre değerlendirilmesi gerekmektedir (Gaertner, 1993: 64). Bu bağlamda bireyin özgürlüğünü arttıran yeni fırsatlar, ya da yeni ürünler önem

kazanmaktadır¹. Dolayısıyla, örneğin, malların özelliklerine bağlı olarak, birey için belli bir nesne-değeri olan yeni malların yaratılması, bireyin refahını arttırma amacını izleyebilme özgürlüğünü arttırarak, yetenek setini geliştirecektir².

Bu dört temel ayırım altında, standart liberal faydacı yaklaşım ile yetenek yaklaşımının farklılığı açıkça görülmektedir. Burada, bireyin, refah ve refah dışı edinimleri ve bireyin refah ve refah dışı amaçlarını izleyebilme özgürlüğü söz konusudur. Diğer bir ifadeyle, bu yaklaşım çerçevesinde, bireyin tek amacı, faydasını, ya da refahını maksimize etmek olmayabilir; amaç-değeri, bireyin refaha ulaşma amacının değeri kadar değerli ve yine bireyin kendi özgür iradesiyle belirlediği baska amaçları da olabilir. Dolayısıyla, bireyin çeşitli faktörler gözeterek, kendi ölçü ve değerlerine göre belirlediği amaçları ve amaç-değerlere bağlı olarak mallara olan gereksinimleri, yaşadığı topluma, bulunduğu kültüre, bireysel kimliğine, zamana vb. göre değişebilecektir³. Örneğin, yetenek yaklaşımı çerçevesinde, sosyal katılım ya da toplum önünde sıklıkla konuşma gibi kimi yeteneklerin mal gereksinimleri, bir toplumdan diğer topluma farklılık gösterebileceği gibi, bu malların kullanımları da bireyden bireye farklılaşabilecektir (Sen, 1993: 47). Diğer bir ifadeyle, bireysel gelişmeyi sağlayacak olan temel ihtiyaçlar, ya da “mal ve yetenek ilişkisi”, bireyden bireye, toplumdan topluma ve kültürden kültüre farklılık gösterecektir. Bu bağlamda, Sen’in yetenek yaklaşımı, standart liberal faydacı yaklaşımın ve bununla birlikte modern yaklaşımların öne sürdüğü mutlak, evrensel ve değişme esnekliği gözetmeyen Avrupa-merkezci bakış açısından siyirilmiş kapılarını aralamıştır.

Sen’in yetenek yaklaşımı, kendisinin ve pek çok teorisyenin öne sürdüğü gibi tamamlanmamış bir yaklaşımdır. Dolayısıyla, yetenek yaklaşımının kapsamı, Sen’in kendi çalışmalarında dahi değişiklik göstermektedir. Sen, ilk çalışmalarında iktisadi gelişme için insanların en azından temel yeteneklerine ulaşmak gerekliliğini öne sürerken, son çalışmalarında, temel kavramını kullanmayarak, hangi yeteneğin temel, hangisinin temel olmadığını ayırdını yapmaktan kaçınmıştır. Sen, ayrıca, kullandığı kavramları sonraki çalışmalarında daha açık ve sistematik bir biçimde değerlendirerek tekrar gözden geçirmiştir. Diğer taraftan, Sen, kendi çalışmasının Smith, Marx, Hegel, Kant ya da Aristotelesçi vb. gelenek temelinde geliştirip/genişleten çalışmaları irdeleyerek, kendi yaklaşımının bazı noktalarını, bu çalışmaların çatısında, daha sistemli olarak açıklamıştır.

Sen, yetenek analizinde, meta-merkezci bakış açısından siyirilmiş olsa bile, özellikle ilk çalışmalarında, geleneksel kalkınma literatürünün Avrupa-merkezci bakış açısına eleştirisini, açık ve net bir şekilde koymamıştır. Belirtildiği gibi,

¹ Yeni ürünlerin bireyin refah ya da refah dışı diğer özgürlüklerini genişletip genişletmeyeceği, diğer bir ifadeyle, daha geniş işlevler kümesinin daha çok tercih edilip edilmeyeceği tartışması pek çok teorisyen tarafından yapılmıştır. Bunun için özgürlük ve malların özellikleri hakkında daha ayrıntılı değerlendirme gerekmektedir (Gaertner, 1993).

² Refah ve refah dışı diğer amaçları izleme özgürlüğü, toplumun garanti altına alınmış hakları ile doğrudan bağlantılıdır. Düşünce özgürlüğü, yayın özgürlüğü, bireyin işyeri seçimindeki özgürlüğü gibi sivil ve politik özgürlükler bireysel yetenek setini arttırarak, bireyin refah ve mutluluk özgürlüğünü de yükseltecektir (Gaertner, 1993; Korsgaard, 1993).

³ Sen, mal gereksinimleri için bu açıklamayı yaparken, malların tedariki için farklılıktaki çeşitsizliği işaret etmektedir (Sen, 1993).

kalkınma etiği literatürünün ikinci aşamasında, yetenek yaklaşımının bu bağlamda geliştirilip, genişletilmesi ve çeşitli felsefi akımları çerçevesinde yeniden değerlendirilmesi söz konusu olmuştur.

Sen'in yetenek çalışmasını geliştiren Doyal ve Gough (1991), Sen (1982)'in ilk yetenek yaklaşımını (temel yetenek) esas alarak "etik ve politik ihtiyaçlar hiyerarsisi"ni geliştirmişlerdir. Doyal ve Gough (1991)'un etik ve politik ihtiyaçlar hiyerarsisinde, bir taraftan insanın birey olarak eylemde ve degerde yeterliliği (yeteneği) ve yeterliliğinin (yeteneğinin) gelişmesi için gerekli olanaklarının gelişmesi değerlendirme altına alınırken; yani, tekil anlamda kültürel gelişmeden bahsedilirken, diğer taraftan, yeterliliklerinin (yeteneklerinin) gelişmesi için gerekli olan girdiler ve bunların temini için gerekli toplumsal önkoşulların gelişmesi; yani çoğul anlamda kültürel gelişme de göz önüne alınmıştır. Diğer bir ifadeyle, Doyal ve Gough'un çalışmalarında, tekil anlamda kültürel gelişme ve temel evrensel insan ihtiyaçları, çoğul anlamda kültürel gelişme ve yerellekle bağlandırılmıştır (Çakmak, 2003: 64).

Doyal ve Gough gibi, Sen'in yetenek analizini ele alan bir başka akademisyen ise G.A. Cohen olmuştur. Cohen (1993), Sen'in görüşüne benzer şekilde, bireylerin avantajlara ulaşmada (access to advantage) eşit olması gerekliliğini savunmaktadır. Korsgaard'a göre, Cohen'in formülasyonundaki her iki kavram da eklektiktir (Korsgaard, 1993: 60). Avantaj, hem refahi, hem kaynakları ve hem de "bireyin arzu edilen durumu" olarak kabul ettiğimiz şeyleri kapsamaktadır. Bir şeye ulaşmak ise sahip olmak istediğin yada sahip olabileceğin şeylere ulaşmak olabileceği gibi, sana sunulan şeylere ulaşmak olarak da değerlendirilebilir. Cohen'e göre bireylerin avantajlarına ulaşmada eşit olması; gönüllü olunmayan herhangi bir dezavantajın elimine edilebilmesi ya da telafi edilebilmesi demektir. Sen'in analizindeki yetenek kavramı ile Cohen'in analizindeki avantaj kavramları birbirlerine yakın düşerler de, Cohen, çalışmasında asıl olarak Sen'in yetenek yaklaşımını ve bu yaklaşımın teorik çerçevesini oluşturduğunu iddia ettiği, J.Rawls'in özgürlük anlayışını ve Kantçı etik yaklaşımını eleştirmektedir.

Sen'in yetenek yaklaşımını, yine Kantçı etik yaklaşımı çerçevesinde değerlendiren Onora O'Neill (1995), Cohen'in aksine, bu teorik çerçeveyi doğrulamaya çalışmıştır. İnsanların temel ihtiyaçlarını ya da "ortak paylaşılan gereksinimleri"ni (shared requirements) araştırarak O'Neill, idealleştirmeye ve saf göreceliliğe karşı geliştirilecek bir platform oluşturmaya çalışmıştır. O'Neill'e göre, ortak paylaşılan gereksinimler ve buna paralel olarak doğruluk (justice), alakasız farklılıklardan bağımsız olarak tanımlanmalıdır. O'Neill'e göre, alakasızlık, duruma bağlı olsa da, deri rengi, ırk, cinsiyet ya da yetenek gibi hemen hemen her durumda alakasız olan faktörler vardır. O'Neill'e göre, doğruluğun belirlenmesinde, ilgili faktörlerin idealleştirilmesinden, örtük referanslardan ya da insanları belli bir birey tipine yönelten sapmalardan (erkek, iyi mevkili, sağlıklı, ekonomik bağımsız, süper akıllı gibi) kaçınılmalıdır. Çünkü, idealleştirme yöntemiyle, belli tiplere örtük olarak iltimas tanınmakta; onların durumunun normal olduğu dayatılmaktadır.

O'Neill, doğruluğun alakasız faktörlere duyarlı olmaması gerektiğini ifade ederken, aynı zamanda, alakalı faktörleri gözetmesi gerektiğini de öne sürmüştür. Fakat, şartlara duyarlılık, çok fazla yerel özelliklerin, geleneklerin ve hatta önyargıların, haksız ayrımcılığın ilgili değişkenler olarak işlem gördüğü saf

görecelilige dönüşmemelidir. O'Neill'e göre, bu durum, her toplumu ya da yapıyı eleştiriden izole edebilmekte ve mevcut güç dengelerini ve yerel güçler tarafından tanımlanan normları (örneğin rüsvet alma, seks endüstrisi, geleneksel göz dağı silahları vb.) onaylamaktadır.

Doğrulukun evrensel ilkelerini tanımlamayı amaçlayan O'Neill, insanlar hakkında gerçekçi evrensel varsayımlar yapmamız ve evrensel olmayan varsayımlardan kaçınmamız gerektiğini öne sürerken, Kantçi etik anlayışını izlemiştir. Bu anlayış gereğince, doğrulukun ilkeleri, herkesçe mantıklı olarak kabul edilen ilkelerdir; bu ilkeler, hilesiz, cezalandırma korkusu olmadan, herkesin red etme veya yeniden yazma koşulları altında kabul edilmişlerdir (Des Gasper, 1996: 654).

O'Neill'in, ortak paylaşılan gereksinimler, doğruluk, kabul edilebilir ilkeler vb. konusundaki değerlendirmelerinin yorumlanmasında anlaşmazlıklar söz konusudur. O'Neill'in çalışmasındaki en büyük problem kabul edilebilir ilkelerin neler olduğunun açık olmamasıdır (Des Gasper, 1996:655). O'Neill'in kendisi, "kabul edilebilir ilkeler" üzerinde anlaşma ve eylem kapasitesinin yetersizliği ile karşı karşıya kalabileceğini ifade etmiş ve yeteneklerin kendisinin, kendi genlerimizce ve fiziki koşullarımızca sınırlanabileceğini söylemiştir¹.

Kısaca, genel, evrensel bir doğruluk teorisi yaratma çabasıyla yola çıkan O'Neill, feminist bir bakış açisi temelinde analizini geliştirse de, aynı zamanda, temel ihtiyaçlar etisinde, idealleştirmeye ve saf görececilğe karşı çıkarak, kabul edilebilir kültürel değişimin ne olduğu üzerinde bazı kısıtlamaları ortaya koymuştur. Diğer bir ifadeyle, O'Neill, temel insan ihtiyaçlarının (ortak gereksinimlerin ve doğrulukun ilkelerinin) evrensel olduğunu öne sürmüş ve bunların bireye, kültüre ve topluma göre değişebilirliğine daha az esnek bakarak, konuyu kabul edilebilir ilkeler temelinde değerlendirmiştir.

Sen'in yetenek analizini Kantçi yaklaşım altında yeniden değerlendiren O'Neill'den farklı olarak, Martha Nussbaum (1995) bu yaklaşımı Aristocu bir çerçeveden ele almıştır². Aristo'nun yaklaşımında, birey, yalnızca "ekonomik adam" değil, aynı zamanda sosyal ilişki içinde olan toplumsal bir varlık olarak değerlendirilmektedir. İnsanın mutluluğa ulaşmak amacıyla donatıldığını red eden Kant'in³ aksine, Aristo, tüm eski Yunan ahlakçıları gibi, bütün çabalarımızın en

¹ Örneğin, kadınların ikincil rolü kabul ettiği bazı durumlar incelenerek, O'Neill'in kabul edilebilir ittifaki (KAI) için gerekli gereksinimlerinin bir yorumu yapılmıştır (Des Gasper 1996:654). Durum 1: Kadınların gerçek alternatifleri yoktur, dolayısıyla KAI için gerekli gereksinimleri karşılamamaktadırlar. Durum 2: Kadınların gerçek alternatifleri vardır, ama alternatifler hakkında bilgi yetersizliği, farkına varamama durumu, yetersiz eğitim gibi faktörler, bu gereksinimleri karşılamada başarısız olmalarına yol açmaktadır. Durum 3: Kadınlar gerçek alternatiflere sahiptirler ve bunun farkındadırlar, fakat kültürel ya da fiziksel kalıplarmaları, ikincil rolleri kabullenmelerine yol açmaktadır. O'Neill, çalışmasında, yerel kültür ile kadının bilgilendirilmiş seçimleri ve rızası sonucunda yaptığı otonom tercihleri arasındaki çatışmayı ele almaktadır.

² Nussbaum ve O'Neill, kendi teorilerini ihtiyaçlar etigi temelinde değerlendirmeseler de, ihtiyaçlar etigi literatüründe bu çalışmalar önemli çalışmalar olarak kabul edilmektedir.

³ Kant, birçok ahlak öğretisinin öne sürdüğü gibi, doğanın, insani mutluluğa ulaşmak amacı için yarattığını red etmektedir. Çünkü mutlu olması için insana yalnızca itkileri yeterlidir. Nitekim hayvanlar da itkileri ile kendi hayatlarını idame ettirmektedir. Ama, insanda içgüdülerinden başka bir de akıl vardır ve bu akıl denilen güç de, insani mutluluğa

yüksek amacının mutluluk ve dolayısıyla “iyi bir hayat”i gerçekleştirmek olduğunu öne sürmektedir. Aristocu etik anlayışta, “iyi bir hayat”ın değerlendirilmesi yapılırken, farklı koşullar ve farklı gelenekler altındaki toplumların yaşam biçimleri ve değerleri de ele alınmaktadır (Des Gasper, 1996: 647)

Nussbaum (1995), teorisinde, bireyin “iyi bir yaşam”i için gerekli faktörlerin resmini oluşturmayı amaçlamakta ve böyle bir yaşam için gerekli olan işlevler setini tanımlamaktadır. Nussbaum, çalışmasında, bireyin kendi iyi kavramını oluşturması, kendi hayatını planlaması için kritik yeterliliğe sahip olması, kendini seksüel olarak tanımlaması gibi, standart faydacı yaklaşımın sunduğu işlevlerden oldukça farklı yapıdaki işlevlerin gerekliliğini savunmaktadır. Nussbaum’un teorisi çerçevesince, bu işlevler, bireysel tercihlere ya da yerel kültürel kavramlara göre değişebilirlik arz etmektedir. Buradaki “iyi bir yaşam” tartışmasındaki iyi kavramında muğlaklık olsa da, Nussbaum, kendisinin muğlak olan iyi teorisinin, ekonomik adam modelindeki gibi, mutlak yanlış olan teorilere yeg tutulması gerektiğini söylemektedir (Nussbaum, 1992:215). Nussbaum’a göre, anlaşılmazlık ya da belirsizlik budalaca bir şey değildir; insanlığın farklı portrelerini, farklı değerlerini ele almak, insanın gelişiminde göz ardı edilmemesi gereken oldukça önemli bir faktörü oluşturmaktadır.

Diğer taraftan, Wallach (1992), Wolf (1995) ve Des Gasper (1996), Khan (2004), Aristonun görüşlerini farklı yapılara göre uyarlanmasındaki tehlikelere işaret etmiştir. Söyle ki, insan iyisinin resimleri ne kadar çok genişletilirse, temel ihtiyaçlar üzerindeki uzlaşma o kadar zor gerçekleşecektir. Böyle bir gelişme ve genişleme altında, örneğin O’Neill’in ele almış olduğu gibi, bazı kabul edilemez yerel değerlerle potansiyel çatışmalara girilebilecektir.

Fakat, Nussbaum, yetenek yaklaşımı temelinde, temel insan ihtiyaçlarının yerelle sınırlanmayacağını, modern dünyada, bireyin yalnızca lokal bir topluluğun üyesi olmadığını, aynı zamanda artan bir şekilde küresel bir insan topluluğunun da üyesi olduğunu öne sürmüştür. Çalışmasını bu temelde ele alan Nussbaum(1995), yerel koşullar ışığında, kimi söylemlerin “yerele -tekile- özgül” olduğu gibi, yine yerel koşullar ve zevkler ışığında, kimi söylemlerin “genele özgül” olduğunu ifade etmiştir (Çakmak, 2003: 64).

Özetle, bireyselciliğin daha güçlü formunu uyarlarlarken, Nussbaum(1995) da, Doyal ve Gough (1991), Glover (1995)¹³ ya da Sen (1993) gibi, iyi bir yaşamın (ya da temel insan ihtiyaçlarını veya temel yetenekleri elde etmenin) evrensel gereksinimlerini öne sürmektedir. Bireyin kendi hayatını yaşaması, belli kritik kararlarında karar sürecine karışmaması gibi işlevler, Nussbaum’a göre iyi bir yaşam (ya da temel ihtiyaçlar) için gerekli olan evrensel gereksinimlerdir. Fakat, bu evrensel gereksinimlere ve dolayısıyla “iyi bir yaşam” a ulaşmada bireysel ve

ulaştırmada iyi bir kılavuz değildir. Dolayısıyla, Kant’a göre, “doğa, insan için mutluluktan başka bir şeyi gözönünde bulundurmaz olacaktır” (Gökberk, 1994: 406).

¹ Nussbaum’la birlikte çalışmasını sürdüren Glover (1995), yeryüzündeki herkesin bireyler arasındaki doğruluk, adalet gibi bazı temel kavramlarla ilgilenemeyeceğini; fakat, bazı ahlaki değerlerin, kültürel sınırlar ötesi bir yapı göstererek, genel insanlığın bir parçası olduğunu öne sürmüştür.

kültürel farklılıklar da gözetsimelidir. Diğer bir ifadeyle, Nussbaum'a göre, evrensel ve yerellik bir arada ele alınması gereken unsurlar olmalıdır.

Crocker (1991), Nussbaum ve Sen'in yetenek yaklaşımının çok sistemli bir özetini yapmıştır. Crocker, analizinde, Sen ile Nussbaum'un çalışmasının birkaç tali noktada farklılık gösterdiğini ve belki de bu farklılığın, Nussbaum'un insan ihtiyaçları, hassaslığı ve sınırları üzerinde daha fazla durmasından kaynaklandığını öne sürmektedir. Her ne kadar Sen ve Nussbaum'un çalışmalarının bazı tali noktalardaki farklılıklarını ortaya koysa da, Crocker'e göre, Sen ve Nussbaum'un çalışması önemli ayrılıklar göstermemektedir. Gerek Sen, gerek Nussbaum, temel yeteneklerin (ya da temel ihtiyaçların) önemli ve birey ve kültüre göre farklılık gösteren bir yapıya sahip olduğunu kabul etmektedir. Yine, her ikisi de, bu yetenekler arasında önemli bir çatışma söz konusu olmadığını ve yalnızca fayda gibi bir degerle ölçülemeyeceğini öne sürmektedir.

Crocker'in da isaret ettiği gibi, "yetenek etigi" ya da "temel ihtiyaçlar etigi" yaklaşımlarıyla birlikte, özgürlükler, adalet, insan hakları, kültürel haklar gibi önemli degerler/konular kalkınma iktisadi literatürüne taşınmıştır. Bu nedenle, 1990'li yıllardan itibaren, temel ihtiyaçlar etigi yaklaşımındaki tartışmaların ağırlığı ile birlikte, yukarıda bahsedilen bu konular, çeşitli uluslararası kuruluşların ve ulusal hükümetlerin iktisadi gelişme politikalarında dikkate aldıkları konular olmuştur.

Genel Değerlendirme

1970'li yıllardan itibaren pek çok uluslararası kuruluş, politikacı ve akademisyen, kalkınma iktisadının asıl amacının temel insan ihtiyaçlarının nasıl giderileceğine ilişkin politika önerilerinde bulunmak olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu amacın evrenselliği konusunda bir uzlaşma söz konusu olsa da, temel insan ihtiyaçlarının tanımı ve kapsamı konusunda görüş birliği dogmamıştır. Ancak, 1990'li yıllardan itibaren, temel insan ihtiyaçlarını daha geniş ve etiksel bir perspektiften değerlendiren yeni bir yaklaşım tartışılmaya başlanmıştır. Temel insan ihtiyaçları etigi olarak adlandırılan bu yaklaşımla birlikte insan hakları, eşitlik, kimlik, yerel kültürler, azınlık hakları, yerel degerler, evrensel degerler gibi bazı konular kalkınma iktisadi literatürüne taşınmış; bu yaklaşım altında, aynı zamanda, yerel degerler ve farklılıkları gözeten evrensel ve temel insan ihtiyaçları tanımlanmaya çalışılmıştır.

Temel ihtiyaçlar etigi yaklaşımında öncül kabul edilecek çalışma, Sen'in yetenek yaklaşımıdır. Bu yaklaşıma göre, (iktisadi) gelişmeden söz edebilmek için toplum içinde yaşayan bireylerin potansiyel olanak ve yeteneklerini yakalayabilmeleri gerekmektedir. Diğer bir ifade ile, gelişmeden söz edebilmek için bireylerin, gerçekleştirebileceklerini yapabilmesi ve olanaklarına ulaşabilmesi gibi bireysel işlevlerini yerine getirmesi ve geliştirmesi gerekmektedir. Yine bu yaklaşım çerçevesinde, bireylerin bu işlevler seti, yasadıkları toplumdaki ya da kültürden bağımsız olarak belirlenmemektedir. Bireyin çeşitli faktörler gözetenek, kendi ölçü ve degerlerine göre belirlediği amaçlara ve amaç-degerlere bağlı olarak mallara olan gereksinimleri (yani, temel insan ihtiyaçları) yaşadığı topluma, bulunduğu kültüre, bireysel kimliğine, zamana vb. göre degeşebilecektir. Diğer bir ifade ile, bireysel gelişmeyi sağlayacak olan temel ihtiyaçlar, ya da "mal ve yetenek ilişkisi", bireyden bireye, toplumdaki topluma ve kültürden kültüre farklılık gösterecektir.

Sen'in bu yaklasimi, farkli felsefi gelenekler altinda yeniden teorize edilmistir. Sen'in yaklasimini Kantçi gelenek altinda yeniden degerlendiren O'Neill, asil olarak saf görececilige ve ideallestirmeye savas açarak, kabul edilebilir ilkelerin temel insan ihtiyaçlarini evrensel kildigini ortaya koymaya çalismistir. Diger taraftan, O'Neill'in Kantçi çizgisini, bugünü açıklamakta zayıf kaldigini öne süren Nussbaum gibi kimi teorisyenler, Sen'in yetenek yaklasimini, insan kisiligine, kurumlara ve sosyal yapıya karsi daha yüksek esnekligi olan Aristotelesçi bakis açisiyla gelistirmeye çalismislardir.

Sonuçta, son yıllarda, temel ihtiyaçlar ve kalkanma etigi literatüründe yer alan bu çalismalarla birlikte, kültür, demokrasi, bireysel özgürlük/ yeterlilik, temel ihtiyaçlar ve temel ihtiyaçlarin belirlenmesinde yerellik/genellik olgusu vb. üzerinde yapılan tartismalar ses getirmis ve bu tartismalar, Dünya Bankasi ve Birlesmis Milletler gibi uluslararası kuruluşların, "temel ihtiyaçlar" ve "kalkanma" kavramina yönelik bakis biçimlerinin belirlenmesinde etkili olmuştur.

Küreselligi ve yerelligi bir arada yasayan 21. yüzyilin çok kültürlü dünyasinda toplumdan, bireyden, kültürden ve disiplinler arasi iliskilerden bagimsiz 'temel ihtiyaçlar' tanimlanmasi ve buna paralel olarak iktisadi gelisme süreci degerlendirmesi yapilamayacağı gerçegi göz önüne alındiginda, bu gerçegi kalkanma iktisadina tasıyarak, farkli öğretiler çerçevesinde inceleyen temel ihtiyaçlar etigi yaklasiminin önemi ortaya çikmaktadır.

KAYNAKLAR

- Benhabib, S. (1995), "Cultural Complexity, Moral Interdependence, and the Global Dialogical Community", M.Nussbaum ve J.Glover (der)., *Woman, Culture and Development: A Study of Human Capabilities* içinde. Clarendon Press, Oxford: 234-255
- Bulutay, T. (2002), *In the Context of Strengthening the Capacity in National Accounts Project Implemented together with UNDP and SIS: The New Developments in National Accounts*, DIE Yayinlari: Ankara
- Cohen, G.A. (1993), "Equality of What? On Welfare Goods and Capabilities" M.Nussbaum ve A.Sen, *The Quality of Life* içinde. Clarendon Press, Oxford: 2-29.
- Crocker, D. (1991), "Towards Development Ethics", *World Development*, 19, 457-83.
- Crocker, D. (1992), "Functionings and Capability: The Foundations of Sen's and Nussbaum's Development Ethic", *Political Theory*, 20, 584-612.
- Çakmak-Karaçay, H. (2003), "Kalkanma Iktisadi Literatüründe Gelisme Kavraminin Evrimi", *Hacettepe Üniversitesi, IIBF Dergisi*, 21(2), 49-68
- Elwan, A. (1999), "Poverty and Disability: A Survey of Literature", *Social Protection Discussion Paper*, No:9932, World Bank: Washington, DC.
- Ercan, F. (2001), *Modernizm, Kapitalizm ve Azgelmislik*, Baglam Yayinlari: Istanbul
- Erikson, R. (1993), "Descriptions of Inequality: The Swedish Approaches to Welfare Research", M.Nussbaum ve A.Sen, *The Quality of Life* içinde. Clarendon Press, Oxford: 67-84.

- Gaertner, W. (1993), "Amarta Sen: Capability and Well-Being" M.Nussbaum ve A.Sen, *The Quality of Life içinde*. Clarendon Press, Oxford: 62-66.
- Gasper, D. (1996), "Culture and Development Ethics: Needs, Women's Rights, and Western Theories", *Development and Change*, 27(4): 627-661.
- Glover, J. (1995), "The Research Programme of Development Ethics", Nussbaum, M. ve J.Glover (der.), *Woman, Culture and Development: A Study of Human Capabilities içinde*, Clarendon Press, Oxford: 116-139.
- Goldin, I. ve L.A Winters (1995), "Economic Policies for Sustainable Development", Goldin I ve L.A. Winters (der.), *The Economics of Sustainable Development içinde*. Canbridge University Press, Cambridge: 1-15.
- Gökberk, M. (1994), *Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi: Istanbul*
- Ingham, B. (1993), "The Meaning of Development: Interactions Between "New" and "Old" Ideas", *World Development*, 21: 1802-1821.
- Korsgaard, C.M. (1993), "G.A. Cohen: Equality of What? A.Sen: Capability and Well-Being", M.Nussbaum ve A.Sen, *The Quality of Life içinde*. Clarendon Press, Oxford: 54-61.
- Kuçuradi, I. (1988), *Uludag Konuşmaları: Özgürlük, Ahlak ve Kültür Kavramları, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları: Ankara*
- Kuçuradi, I. (1998), *İnsan ve Değerleri, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları: Ankara*
- Nussbaum, M. (1992), "Human Functioning and Social Justice: In Defense of Aristotelian Essentialism", *Political Theory*, 20, 202-46.
- Nussbaum, M ve A.Sen (1993), *The Quality of Life*, Clarendon Press: Oxford.
- Nussbaum, M. ve J.Glover (1995), *Woman, Culture and Development: A Study of Human Capabilities*, Clarendon Press: Oxford.
- O'Neill, O.(1995), "Justice, Capabilities, and Vulnerabilities", Nussbaum, M. ve J.Glover (der.), *Woman, Culture and Development: A Study of Human Capabilities içinde*, Clarendon Press, Oxford: 140-152.
- Sen, A. (1983), "Development: Which Way Now?", *Economic Journal*, 93: 495-502.
- Sen, A. (1985), *Commodities and Capabilities*, North Holland: Amsterdam.
- Sen, A. (1993), "Capability and Well-Being," M.Nussbaum ve A.Sen *The Quality of Life içinde*.Clarendon Press, Oxford:30-53.
- Sen, A. (1995), "Gender Inequality and Theories of Justice", Nussbaum, M. ve J.Glover (der.), *Woman, Culture and Development: A Study of Human Capabilities içinde*, Clarendon Press, Oxford: 259-73.
- Streeten P.(1981), *First Things First Meeting Basic Human Needs in the Developing Countries*, World Bank : New York
- UNDP (2001), *Human Development Report, 2001, Making New Technologies Work for Human Development*, Oxford University Press: New York.